

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет культури і мистецтв
Кафедра культурології**

**БАЛЕТНІ ВИСТАВИ ХАРКІВСЬКОГО ТЕАТРУ ОПЕРИ І
БАЛЕТУ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ**

**Кваліфікаційна робота (проект)
Пояснювальна записка**

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконав: студентка
Спеціальності 024 Хореографія
Освітньо-професійної (наукової)
програми Хореографія
Васильєв Дмитро Олегович

Керівник к.пед.н., професор
Левченко М.Г.
Рецензент головний балетмейстер
Херсонського обласного
академічного музично-драматичного
театру ім. М.Куліша Саніна О.В.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історія і сьогодення Харківського національного академічного театру опери і балету	6
РОЗДІЛ 2. Мовно-графічний аналіз хореографічних композицій з балету «Спляча красуня»	11
2.1. Композиційно-архітектонічна побудова твору	11
2.2. Графічна таблиця твору та опис хореографічного тексту	12
ВИСНОВКИ	17
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	19
ДОДАТКИ	
Додаток А. Відеозапис варіацій Принца Зіґфрида та Принца Зіґфрида і Одетти з балету П.Чайковського «Лебедине озеро» та варіація Голубого птаха та Па-де-де з балету П.Чайковського «Спляча красуня».....	22

ВСТУП

В розвитку сучасної культури актуальними є питання трансформації сталих тенденцій, що простежуються на рівні універсальних ознак. Ці питання по особливому розкриваються у сфері хореографічної культури.

Сьогодення ставить перед балетним мистецтвом України такі питання як розширення напрямів і хореографічних технологій через засоби самореалізації, що значною мірою сприяє хореографічним інноваціям.

Багата спадщина, яку український класичний балет отримав з минулого, у поєднанні з пошуками і різноманітними новими формами дозволяє класичному танцю проявляти себе в полоні вітчизняних балетних труп. Серед яких визначне місце займає Харківський національний академічний театр опери і балету імені М.В.Лисенка.

Історією дослідження Харківського театру займалися К.Милославський, Ю.Станішевський, О.Кагадій. На превеликий жаль ці автори не зосереджували увагу на мистецтві та діяльності балетної трупи, а в першу чергу зверталися до питань творчості майстрів академічного співу.

Актуальність роботи визначається історико-культурологічною характеристикою становлення балетного мистецтва на сцені Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка, а також відсутністю спеціальних робіт, присвячених питанням піднятим у дослідженні. Цим і зумовлено вибір теми дослідження «Балетні вистави Харківського театру опери і балету в історико-культурному контексті».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Кваліфікаційна робота виконана згідно з програмою наукових

досліджень та планами наукової діяльності кафедри культурології факультету культури і мистецтв Херсонського державного університету.

Мета дослідження – виявити особливості балетної трупі Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка в історико-культурному контексті.

Досягнення поставленої мети передбачає постановку таких **завдань**:

- з'ясувати стан розвитку балетної трупі Харківської опери;
- визначити сутність постановок класичних балетів кінця ХХ – початку ХХІ століття;
- дослідити особливості процесу сценічно-хореографічного танцю в репертуарі Харківської опери;
- розробити мовно-графічний аналіз хореографічної композиції варіація Блакитної птиці та па-де-де з балету «Спляча красуня».

Об'єкт дослідження – мистецтво балетної трупі Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка.

Предмет дослідження – тенденції розвитку Харківського балетного мистецтва України ХХ – початку ХХІ століття.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених завдань автором використовувались такі методи: аналітичний, історичний, системний, культурологічний, біографічний.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що балетне мистецтво Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка розглядається у проекції на ті тенденції, що обумовили становлення української балетної школи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання його результатів у підготовці навчальних курсів: «Історія хореографічного мистецтва», «Історія світової культури» та в процесі викладання класичного танцю.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були висвітлені на засіданні кафедри культурології факультету культури і мистецтв, на XI Всеукраїнській (із міжнародною участю) науково-практичній конференції «Актуальні проблеми мистецької освіти в системі вищої школи» (Херсон, 2020).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО АКАДЕМІЧНОГО ТЕАТРУ ОПЕРИ І БАЛЕТУ

Історія балетної трупи Харківського театру розпочинається в далекому 1780 році, коли у Харкові відбулися перші балетні вистави трупи танцюриста Іваницького.

В першій половині ХІХ століття розвитком оперно-балетної справи в Харкові займався відомий продюсер Штейн. Саме трупа Штейна вперше познайомила харківчан з «Наталкою-Полтавкою» Котляревського, в якій гармонійно були включені і ряд танцювальних номерів.

3 жовтня 1925 р. в Харкові відбувається урочисте відкриття театру опери і балету. «Дата 3 жовтня – дата історична. – відзначав журнал «Нове мистецтво», - тому що відкриття української опери – це не тільки народження ще однієї культурної установи, це нова доба. Перша українська опера повинна бути центром, навколо якого групуватимуться співаки, музиканти, композитори, художники, танцюристи» [11, с. 481].

«Сорочинський ярмарок» М.Мусоргського, балетмейстер Баланотті відкрив театральний сезон. Першою балетною виставою трупи стало «Лебедине озеро» П.Чайковського. Як відзначає Ю.Станішевський «Перший сезон був суперечливим, строкатим, але цікавим. Молодий колектив лише намацував свій шлях, і шукаючи, безперечно, помилявся, але всі його експерименти, навіть найсуперечливіші, закладали ґрунт для наступних досягнень. І недаремно, підбиваючи підсумки першого року роботи театру, преса відзначила, що «кожна прем'єра цього сезону займе почесне місце тієї книги, що зватиметься історією культурних здобутків Радянської України...»» [11, с.483-484].

Новостворена трупа Харківського оперного театру вже у першій постановці балету П.Чайковського «Лебедине озеро» (балетмейстер Р. Баланотті) зробив певні зміни у 1 та 3 актах, але при цьому зберіг класичні танцювальні шедеври М.Петіпа. Особливу увагу треба звернути на кордебалет, всі дії якого були старанно відшліфовані.

У сезоні 1926-1927 рр. В.Рябцев та А.Мессерер зробили постановки «Корсара» «Дона Кіхота» та «Марної перестороги». «Балетмейстер І.Моїсєєв зайнявся постановкою балету Р.Глієра «Червоний мак». Цей твір проклав шлях героїчній темі, відіграв величезну роль у формуванні українського балету» [11, с. 490].

Вже на початку 30-х років балетна трупа театру починає відходити від формальних шукань і береться за створення свого оригінального репертуару. Такими стали твори героїчних балетів «Ференджі» Б.Яновського та «Карманьйола» В.Фемеліди.

Харківський балетний театр – 30-40 рр. відзначався певними художніми досягненнями і загальним творчим піднесенням. Збагачуючи класичні традиції в атмосфері директивного тиску соціалістичного реалізму Харківський балет формує свої нові традиції та вносить великий доробок у скарбницю українського класичного балету.

У 60-х роках ХХ століття в театрі працювали видатні майстри О.Байков, В.Гудименко, О.Попов, С.Коливанова, Т.Попеску. Саме на сцені Харківського театру опери і балету імені М.В.Лисенка зародився танцювальний дует Світлани Коливанової та Теодора Попеску, який протягом великої кількості років залишався провідним на сцені театру.

Балетний колектив театру у 50-60 рр. звертається до героїчної тематики, працює над творами сучасних авторів. На Харківській сцені балетмейстер О.Томський здійснив постановку балету «Світлана» Дмитра Клебанова. Наприкінці 50-х та у 60-х роках відбувалося творче піднесення українського балетного мистецтва. Так у постановці «Таврія» В.Нахабіна за романом О.Гончара, постановка І.Ковтуна по-

новому подається героїко-романтична тематика в балеті. Зрозуміло, що нові теми, до яких зверталася балетна труппа Харківського театру, потребувала і нових виражальних засобів. Хоча в цих виставах побутовала побутова пантоміма і суто ілюстративний танець.

У 70-рр. балетна труппа звернулася до творів композиторів союзних республік. Тоді з'являються балети «Легенда про любов» А.Мелікова, «Тисяча і одна ніч» Ф.Амірова, «Маскарад» А.Хачатуряна, героїко-романтичний балет А.Хачатуряна «Спартак», балет С.Проркофьєва «Ромео і Джульєтта».

Серед видатних діячів балетного мистецтва Харківщини треба відзначити творчість Л.Маркова. По закінченні училища в 1967 р. вже через рік Л.Маркову запропонували виконати ролі Гансу у балеті «Жизель», «Іспанський танець» в балеті «Лебедине озеро», Гефест у балеті «Прометей» тощо. Розпочав свою творчу діяльність як артист балету в постановках Л.Арнаутової «Легенда про любов» Визир, «Доктор Айболить» Бармалей, «Створення світу» Чорт. З 1976 р. його переводять у категорію провідних солістів балету і він отримує почесне звання заслуженого артиста України. Подальша творча робота Л.Маркова пов'язана з такими видатними балетмейстерами того часу як К.Сергєєв, М.Дудинський, М.Боярчиков. Окрім того, Л.Маркова приваблює балетмейстерська робота. Він поставив балетні епізоди в оперних спектаклях «Червоний капелюшок», «Фауст», «Аїда», «Вальпургієва ніч». За майже 20 років творчої діяльності в Харківському театрі Л.Марков став неперевершеним виконавцем. На сьогодні Л.Марков продовжує свою діяльність і займається як педагогічною так і науково-творчою діяльністю.

У 80-90-х рр. Харківська балетна труппа активізувала пошуки як в національному класичному балеті, так і в пошуках нових хореографічних форм. На превеликий жаль, цензура чиновників від культури втручалися в творчий процес театру опери і балету. Так були

заборонені вистави Є.Станковича «Прометей», а також оригінальна сценічна версія «Лебединого озера» П.Чайковського у постановці балетмейстера А.Шекери. По-новому звучав балет «Лілея» К.Данькевича за мотивами поезії Т.Шевченка, в якому постановники знаходили нові форми поєднання традиційного класичного з фольклорним на народно-сценічним танцем.

Кінець 80-х початок 90-х років у житті Харківської опери був часом творчих труднощів. В умовах політичних баталій, коли розвалювалась соціалістична система, Харківський театр, як і всі театри України, потерпав від фінансових та економічних негараздів. Але завдяки соціально-економічним змінам, які відбувалися в Державі Харківська трупа бере участь у різноманітних гастрольних турне.

Серед видатних митців балетного мистецтва Харківського національного академічного театру опери і балету ім. М.Лисенка треба відзначити С.Калашнікову – майстра сцени. Серед її найкращих робіт Айседора «Айседора» Ф.Шопена, Панночка «Панночка та хуліган» Д.Шостаковича, Шахерізада, Марджана «Тисяча і одна ніч» Амірова, Кармен «Кармен-сюїта» Ж.Бізе, Р.Щедрін. У 1996 р. вона стала лауреатом спеціальної премії Міжнародного конкурсу «Хрустальна туфелька».

Антоніна Радієвська – художній керівник балету, заслужена артистка України. Серед зіграних ролей треба відзначити Кітрі, Амур «Дон Кіхот» Мінкуса, Білосніжка у виставі «Білосніжка та сім гномів» Б.Павловського, танок маленьких лебедів з балету «Лебедине озеро» П.Чайковського тощо. Кандидат педагогічних наук, Лауреат державної премії імені Павла Вірського, Лауреат III премії Міжнародного конкурсу «Хрустальна туфелька», має відзнаку Міністерства культури України «За багаторічну плідну працю в галузі культури»

Інна Дорофєєва Народна артистка України, балетмейстер-постановник.

Педагоги-репетитори – заслужена артистка України Валентина Маркова, заслужена артистка Росії Ірина Сурнева та Михайло Беззубіков.

Особливо треба відзначити творчість Ірина Хандажевська дипломант Міжнародного конкурсу артистів балету (Італія 2003 р.). В 2019 р. ступінь магістра класичної хореографії Херсонського державного університету. Як запрошена провідна балерина танцювала у ряді труп Нідерландах, Франції, Великобританії, Угорщини, Мексики. Ролі: Джульєтта «Ромео і Джульєтта» Б.Прокоф'єва, Аврора «Спляча красуня» П.Чайковського, Віщунка «Весна священна» І.Стравінського, «Вмираючий лебідь» Сен-Санса та багато інших.

Олена Шевцова – заслужена артистка України, провідна солістка балету. Виконує провідні ролі в репертуарі театру та співпрацює з іншими театрами України та Європи. У складі балетної трупи виїжджала на гастролі в Іспанію, Португалію, Швейцарію, Данію та інші країни світу.

Серед молодих перспективних артистів балету Харкова треба відзначити творчість В.Богдана, В.Василенко, Л.Грицай, С.Ісакової, О.Князькова, А.Козарєзов, І.Ладигіна та багато інших.

Отже, артисти балету Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка відкривають нову добу в історії вітчизняного балетного театру.

РОЗДІЛ 2

МОВНО-ГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ХОРЕОГРАФІЧНИХ КОМПОЗИЦІЙ З БАЛЕТУ «СПРЯЧА КРАСУНЯ»

2.1. Композиційно-архітектонічна побудова твору

Варіація Голубого птаха з балету «Спляча красуня»

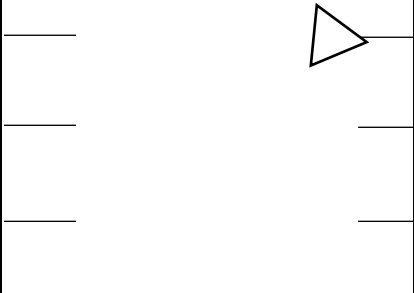
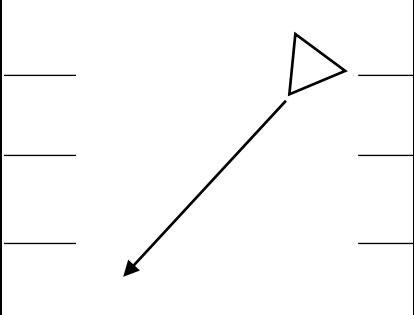
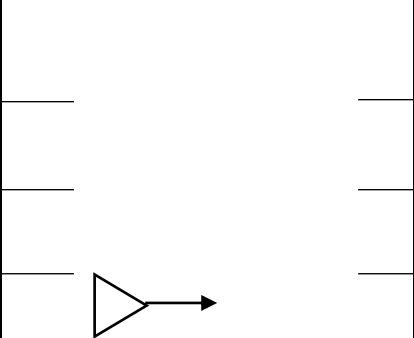
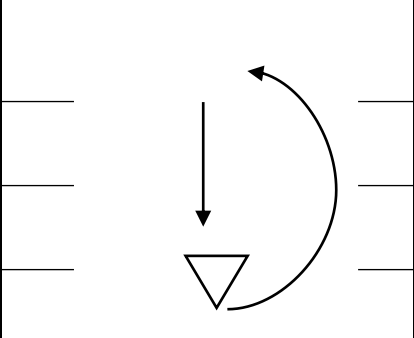
Назва частини	Кількість тактів	Зміст
Експозиція	2 такти	Танцівник знаходиться на сцені біля правої куліси.
Зав'язка	4 такти	Переміщення по діагоналі, імітуючи політ птаха.
Розвиток дії	2 такти	Переміщення до центру на авансцену.
Кульмінація	4 такти	Танцівник виконує танець птаха по дузі.
Розв'язка	4 такти	Політ птаха.

Дует Голубого птаха і принцеси Флорини з балету «Спляча красуня» (чоловіча партія)

Назва частини	Кількість тактів	Зміст
Експозиція	4 такти	Танцівник з'являється на сцені.
Зав'язка	16 такти	Переміщення по діагоналі імітуючи політ птаха.
Розвиток дії	32 такти	Соліст рухається вздовж куліс.
Кульмінація	12 такти	Виконання комбінації по діагоналі.
Розв'язка	4 такти	Вихід за лаштунки.

2.2. Графічна таблиця твору та опис хореографічного тексту

Варіація Голубого птаха з балету «Спляча красуня». Музичний розмір 6/8.

Архітек тоніка	Малюнок танцю	Кількість тактів	Хореографічний текст
Експозиція		2 т.	Поза epelement croise назад. Права нога попереду. Port de bras.
Зав'язка		4 т.	Комбінація № 1.
Розвиток дії		2 т.	saut de basque із завершенням pas tombe у напрямку назад (випад). Варіанти Port de bras.
Кульмінація		4 т.	Два кроки та jete entrelace з переміщенням по дузі, повторити тричі. Pas chasse на ліву ногу.

Розв'язка			4 т.	Танцівник виконує 4 entrechat-six. Preparation, подвійний tour вправо з завершенням у коліно.
	—		—	
	—	▽	—	
	—		—	

Комбінація № 1.

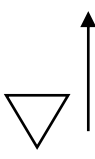
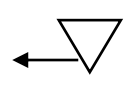
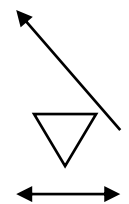
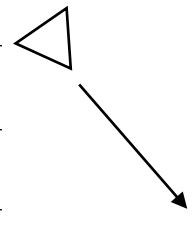
1-й такт: pas failli на праву ногу та grand pas assemble вперед правою ногою.

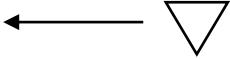
2-3 такти: повторити рухи 1-го такту.

4-й такт: завершити у позу eroulement efface назад лівою ногою.

Дует Голубого птаха і принцеси Флорини з балету «Спляча красуня» (чоловіча партія). Музичний розмір 2/4.

Архітек тоніка	Малюнок танцю	Кількість тактів	Хореографічний текст	
Експозиція			Поза eroulement croise назад. Права нога попереду. Port de bras.	
	—	△		4 т.
	—			
	—			
Зав'язка			Комбінація № 1.	
	—	△		16 т.
	—	↓		
	—			

Розвиток дії		16 т.	4 такти переміщення вздовж куліс танцювальним кроком. 4 такти Port de bras. Спиною до глядача. 4 такти Port de bras. Обличчям до глядача. 4 такти переміщення танцювальним кроком до центру сцени.
		8 т.	5 Tour chaine до центра сцени. pas de bouree suivi навроло себе за 5 позицією ніг. З завершенням у позу epoulement croise вперед на demi plie.
		8 т.	Комбінація № 2.
Кульмінація		12 т.	Комбінація № 3.

Розв'язка			4 т.	Переміщення до першої лівої куліси танцювальним кроком. Поза I arabesque. Вихід за лаштунки.
				

Комбінація №1.

1-й такт: brise лівою ногою з просуванням вперед з закінченням на demi plie.

2-й такт: Pas failli з просуванням вперед.

3-9 такти: повторити рухи 1-2 тактів з просуванням вперед по діагоналі.

10-й такт pas assemble у 5 позицію ніг en face.

11-й такт: preparation до pirouette з 4 позиції ніг en dehors.

12-14 такти: pirouette з 4 позиції ніг en dehors.

15-16 такти: завершити pirouette з 4 позиції ніг en dehors у позу eroulement croise назад, ліва нога попереду.

Комбінація № 2.

1-2 такти: pas de bouree suivi з просуванням вбік за 5 позицією ніг, права нога попереду. З завершенням позу eroulement croise вперед на demi plie.

3-4 такти: повторити рухи 1-2 тактів з іншої ноги.

5-й такт: sisson simple на ліву ногу.

6-7 такти: легкий біг у напрямку лівої третьої куліси.

8-й такт: preparation до pas de chat.

Комбінація № 3.

1-й такт: стрибок pas de chat та grand battement jete назад на 90°.

2-й такт: стрибок pas de chat.

3-й такт: brise з просуванням вперед, з лівої ноги. Grand battement jete назад на 90°.

4-й такт: стрибок pas de chat.

5-10 такти: повторити рухи 3-4 тактів.

11-й такт: brise з просуванням вперед. Поза epoulement efface права нога позаду.

12-й такт: перехід у позу epoulement croise.

ВИСНОВКИ

Наведене дослідження на прикладі Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка показує, що класична хореографія змінювала традиційні форми у загальноєвропейському контексті з урахування національних особливостей.

Історія становлення Харківської опери свідчить, що витoki балетного мистецтва на Слобожанщині уходять в далеке XVIII століття, але формування професійного класичного балету зазначається XIX століттям, яке поступово трансформується у феноменальне явище українського мистецтва.

Сучасна класична хореографія – це особливий вид танцювального мистецтва в основі якого, в першу чергу, лежать засоби художньої виразності, сюжет, новаторський задум тощо.

Сучасна практика розвитку класичного танцю на Харківській сцені демонструє наявність двох основних тенденцій: традиційні постановки з додаванням нової хореографічної лексики та сучасні балети, які несуть в собі нову хореографічну лексику, техніку, мають новаторські прийоми та засоби художньої виразності.

Харківський балет, маючи майже 100 - річну історію хореографічного мистецтва, робить постійні спроби пошуку нових сюжетів, тем, ідей. Тобто, на Харківській сцені з'являються постановки зі своїм індивідуальним, не схожим на інші театри обличчям.

Враховуючи те, що в XX столітті класичний балет відмовляється від традиційних балетних форм, ми дуже часто бачимо розпад еталонів класичного танцю, багато хореографів звертаються до позатанцювальних виразних засобів, в певній кількості вистав присутні альтернативні лексичні прийоми. Постмодернізм вніс в художню

практику сучасної української хореографії певні синтетичні взаємодії мистецтв.

У дослідженні виявлені основні періоди, тенденції та закономірності зберігання і оновлення художніх традицій Харківського національного академічного театру опери і балету імені М.В.Лисенка в умовах сучасного світового та європейського мистецького простору початку XXI століття.

В роботі обґрунтовано роль Харківського оперно-балетного театру у долученні глядачів до найкращих вистав української класичної і сучасної хореографії. Визначені особливості, прорахунки та мистецькі досягнення в роботі балетної трупи театру. Проаналізовані театральні сезони XX – початку XXI століття в аспекті національних культурних традицій та збагачення балетного репертуару. Розглянуто особливості діяльності корифеїв Харківського балету та участь у багатогранних культуротворчих процесів балетного мистецтва талановитої молоді. В роботі подано мовно-графічний аналіз хореографічних композицій, розроблено композиційно-архітектурну побудову та зроблено графічний запис творів, які представлені на Державну атестацію.

Робота не вичерпує усіх питань означеної теми, подальшого культурологічного дослідження потребує розгляд діяльності балетмейстерів, режисерів вистав тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш Э. Балет С.Прокофьева в Харькове. *Красное знамя*, 1970. 19 июня.
2. Безгін І. Питання формування нових розділів театрознавства. Сучасний стан українського мистецтвознавства та шляхи його подальшого розвитку. К.: ВПП «Компас», 2000. С. 49–52.
3. Ванслов В. История и современность в балете. *Музыка и хореография современного балета*. Вып. 2, 1977. С. 25.
4. Ванслов В. Новаторство — это традиция и развитие. *Сов. балет*, 1983. № 5. С. 3–7.
5. Величко Ю. Героїка війни і перемоги. *Соц. Харківщина*, 1985. 25 травня.
6. Величко Ю. Золушка в балеті. *Соц. Харківщина*, 1970. 18 березня.
7. Григорович Ю. Балет: традиции и современность. *Правда*, 1985. 30 июня.
8. Диченко І. Легенда і правда про кохання. *Мол. гвардія*, 1973. 27 березня.
9. Загайкевич М. Прометей ХХ века. *Сов. балет*, 1986. № 4.
10. Захаров Р. Сочинение танца. М.: Просвещение, 1983. 212 с.
11. Історія української культури: у 5-ти т.Т.5 книга 2. / гол. ред. М.Жулінський. К.: Наукова думка, 2011. 1302 с.
12. Кагадій О.Е. Зірки балетної трупи Харківського академічного театру опери та балету ім. М.В.Лисенка. *Культура України*. Випуск 34, 2001. С. 204-211.
13. Лапутіна О. Сучасне освоєння класики. *Веч. Київ*, 1980. 19 березня.

14. Малявська Л. І ось — Кармен. *Україна*, 1973. № 24. С. 8.
15. Милославський К. Харківський театр опери та балету. К.: Муз. Україна, 1965. 131 с.
16. Попов И. Новаторство. *Сов. культура*, 1959. 25 июня.
17. Станишевський Ю. Харьковский театр оперы и балета. Музыкальная энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1981. Т.5. С.1035-1037.
18. Станишевський Ю. Балет А.Хачатуряна на українській сцені. *Музика*, 1977. № 4. С. 17–19.
19. Станишевський Ю. Балетний театр Радянської України. 1925–1985: Шляхи і проблеми розвитку. К.: Муз. Україна, 1986. 240 с.
20. Станишевський Ю. Балетний театр України. 225 років історії національного професійного хореографічного мистецтва 1778-2003. К.: Музична Україна, 2003. 440 с.
21. Станишевський Ю. Майстер балетного театру *Культура і життя*, 1995. 24 травня.
22. Станишевський Ю. Молоді хореографії. *Мол. гвардія*, 1986. 17 липня.
23. Туркевич В. Хореографічне мистецтво України у персоналіях. К.: ЦНБ НАНУ, 1999. 294 с.
24. Уральская В. О современном балете. *Балет*, 1997. № 3. (Апрель–май). С. 4.
25. Чепалов О. Балет — це праця і любов. *Соц. Харківщина*, 1980. 7 травня.
26. Чепалов О. Тріумф С.Коліванової. *Культура і життя*, 1977. 20 листопада.
27. Чурко Ю. Хореографія в епоху постмодерна. *Линія танца*, 1997. № 1. С. 3.
28. Штоль Г. Становлення і розвиток балетної трупи. Харківський театр опери і балету ім. М.Лисенка. К.: Мистецтво, 1965. С. 92–129.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
ВІДЕОЗАПИС ВАРІАЦІЙ ПРИНЦА ЗІГФРИДА ТА ПРИНЦА
ЗІГФРИДА І ОДЕТТИ З БАЛЕТУ П.ЧАЙКОВСЬКОГО
«ЛЕБЕДИНЕ ОЗЕРО» ТА ВАРІАЦІЯ ГОЛУБОГО ПТАХА ТА
ПА-ДЕ-ДЕ З БАЛЕТУ П.ЧАЙКОВСЬКОГО «СПЛЯЧА
КРАСУНЯ»